

УДК 394(=161.2)(477.7)“1850/1900”

ТРАДИЦІЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАЦІ УКРАЇНЦІВ СТЕПУ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

В статті розглядаються традиційні форми колективної праці українців в Степу в середині ХІХ ст., зокрема питання організації виробничих колективів, умови праці під час жнив, взаємини з роботодавцями.

Ключові слова: *толока, жнива, Степ, українці.*

Колективна праця в українській традиції явище відоме [2, с. 233; 3, с. 348-354]. Різноманітні роботи толокою в будівництві, сільському господарстві відомі в різних регіонах України. До того ж, колективну працю не слід розглядати лише як виробничу практику. Колективні роботи є ще й важливим аспектом морально-етичного значення – молодь виховувалась на прикладах старших, працюючи поруч з дорослими, набувала необхідні знання і навички.

Для населення степової зони у середині ХІХ ст. колективна праця особливо була актуальною. На цей час Степ, і зокрема Буго-Дністровське межиріччя, приєднане до Російської імперії, поступово перетворювалося у землеробську провінцію. Процес цей виявився складним, потребував пристосування до жорстких для землеробства умов. Не вистачало не тільки знань і відповідного досвіду, але й необхідної кількості населення. Тому, наприклад, жнива для землевласників у степовій зоні перетворювались у складну, а іноді й невирішену проблему. Не завжди вдавалось зібрати вирощене збіжжя. В цих умовах особливого значення надавалось громадсько-побутовим традиціям і звичаям. Натомість в джерелах свідчення про колективну працю в Степу обмежені, відповідно і в історіографії інформації обмаль. Завданням даної розвідки є аналіз статті А. Камарницького про сільськогосподарські звичаї та їхню ідентифікацію, адже автор, як і багато інших на той час, з різних причин, не вважав за потрібне вказати на етнічну приналежність описаних ними елементів традиційної культури.

Стаття А. Камарницького надрукована на сторінках видання під назвою «Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России», що виходили в Одесі у 1832-1915 роках. Одними із основних завдань цього товариства стало накопичення і розповсюдження досвіду і знань про ведення господарства в умовах Степу. При цьому особливої уваги не приділялось питанням етнічної складової в системі степового землеробства. Винятком є хіба що німці, яких згадують, зокрема, як ініціаторів впровадження в господарство механізмів і машинних технологій тощо. Ми наголошуємо на етнічному факторі у зв'язку з тим, що форми організації колективної праці, які довели свою ефективність на ранніх етапах сільськогосподарського освоєння краю, відносяться саме до української традиції. В статті ж, В. Камарницького знаходимо не тільки свідчення для вивчення специфіки організації колективної праці під час жнив, а й достатньо вказівок на те, що традиція є українською.

Косовицю українці розпочинали на другий тиждень після Зелених свят (Трійці), (якщо вони в окремі роки не були занадто ранніми). Так чи інакше, але в цьому краї термін початку косовиці тісно пов'язувався ще й з ярмарком у Балті, який також розпочинався на Трійцю. Ймовірно ярмарок у Балті влаштовували перед жнивами з метою надання можливості підготуватися технічно і фінансово до успішного проведення робіт. У Балті свої послуги пропонували селяни з Подільської, Київської, Волинської губерній, Бессарабії [4, с. 242]. Вони об'єднувались у гурти із знайомими з попередніх років, а також із тими, хто починав наймитувати, адже поза колективом знайти роботу – справа малоперспективна. Прикметно, що, перебуваючи навіть за межами своїх сільських громад, у незнайомому середовищі, люди дотримувались усталених звичаїв поведінки у взаєминах між собою і при досягненні угод. У базарний (вихідний) день зранку не снідали, активно шукали роботу. Намагались знайти її у першій половині дня. По-обідня пора для договірних справ вважалася непридатною, ніякі справи не вирішувались. Уклавши угоду, обідали у роботодавця [4, с. 247]. Роботодавцями були поміщики, заможні десятичники і колоністи. Укладали угоди у присутності місцевої влади. Угода вважалася чинною після надання роботодавцем могоричу і грошового задатку. Але селяни, навіть домовившись зранку, не поспішали

брати могорич і задаток, очікуючи обідньої пори – кінцевого терміну домовленостей – на випадок можливої більш вигідної пропозиції.

Умови роботи були зрозумілими і чіткими, хоча дискусій між роботодавцями і селянами-наймитами точилося чимало, наприклад, на кшталт розмірів снопа. Косарі отримували платню за кількість снопів. Зрозуміло, що від його товщини залежала кількість, а відповідно і плата. Вона була різною і залежала від низки факторів – урожайності року, кількості косарів, які пропонували свої послуги, щедрості господаря. В Ананьївському повіті хліб жали серпами і косили косами. Два косарі і 4 в'язальниці за день збирали збіжжя з площі в 1 десятину, тоді як серпом цю норму виконували 15 душ – по одній копі на кожного. Плата за копу (60 снопів) – 30-40 копійок сріблом [1, с. 6]. Крім плати, косарів забезпечували їжею на весь період жнив. І не тільки косарів. Чимало було випадків, коли на жнива наймалися родинами. Всі члени родини працювали і отримували харчування. Таке ставлення до найманих працівників відповідало українській традиції, за якою наймитам – людям, які наймалися на роботу на рік, платили гроші, надавали харчування і одяг [4, с. 244].

Така форма жнив мала традиційну назву "толока", але вона відрізнялася від звичайної сільської толоки. Насамперед складом. Це могли бути досвідчені косарі, які не перший рік наймалися на подібні роботи, а також молоді заробітчани, що тільки починали свою діяльність. До того ж, далеко не завжди колектив складався з односельців. Однак, основного принципу толоки – працювати колективно і нести колективну відповідальність за результат – дотримувалися всі.

Варто відзначити таку особливість. У російськомовному виданні, якими були "Записки..." і в яких етнічна приналежність учасників сільськогосподарського процесу вказувалась як виняток, часто-густо, щоб представити факт, явище, події більш переконливими, автори статей підкріплювали свої спостереження цитуваннями селян. Практично всі вони подані українською мовою, що опосередковано вказує: український селянин і був основною рушійною силою формування сільськогосподарської системи степової зони.

Робочий день розпочинався зі сходом і закінчувався із заходом Сонця. Під час жнив косарі вживали їжу п'ять разів на день, тоді як зазвичай їли

тричі – зранку, в обід і увечері. Перший раз снідали після виконання частини роботи. Потім обідали. Після обіду обов'язковий короткий відпочинок. Між обідом і вечерею – полудник. Вечеряли після закінчення роботи. Цікавими є спостереження щодо поділу доби українцями-заробітчанами. Добу селяни-заробітчани поділяли за положенням Сонця, а не на години. Півдня – Сонце в zenіті. Частини дня відповідали назвам вживання їжі: сніданок, обід, полудник, підвечірок, вечеря. Ніч також поділялася на частини: "перші півні прокричали", "другі півні прокричали"[4, с. 247].

Працювали одним колективом, який називали "ручка". Ручку очолював один з косарів – досвідчений і умілий. Він задавав темп роботи. За ним у відповідному порядку йшли інші косарі. Ручкою також називали ділянку лану, на якій скошували збіжжя, наприклад, від сніданку до обіду чи від обіду до полудника.

Крім косарів, до складу толоки входили й інші працівники – в'язальниці; якщо косили траву, її згрібали громадильники. Залучали до роботи і підлітків (віком близько 14 років [4, с. 251], які, працюючи з дорослими, не тільки отримували від них знання, а й напружували виробничі навички, виховували у собі відповідальність. Косарів вважали, у порівнянні з іншими, більш кваліфікованими працівниками. Вони отримували більшу платню, першими сідали до столу, і тільки їм до їжі подавали вино [2, с. 251].

Косар отримував за день у середньому від 20 до 70 копійок сріблом, менше ті, що складали скирти, тоді як громадильник отримував удвічі менше, ніж косар [4, с. 253].

Роботу починали із "закіску" – початку косовиці [4, с. 242]. Йдеться не про обряд, а приготування до роботи. Косарі клепали коси, демонстрували своє вміння володіти косою, а господарі краще, ніж в інші дні, пригощали.

Форму організації колективної праці на сільськогосподарських роботах вважали гуртовою і наголошували, що така організація роботи притаманна українцям: "...малорос любить працювати гуртом (в громаді)" [2, с. 257]. Це дійсно колективна праця, об'єднання людей для виконання певного обсягу робіт. Така форма організації громади доводила свою ефективність і цілком природно стала важливою складовою

соціонормативної культури життєдіяльності сільської громади. Це не є класична українська толока, від якої вона відрізняється низкою важливих ознак. Традиційна сільська толока насамперед є формою колективної безкоштовної допомоги. До складу сільської толоки входили мешканці одного села чи навіть окремої його частини – кута, вулиці, магали, тоді як в описаному варіанті толока складалася з селян – вихідців з різних місцевостей. Це був колектив, сформований за професійними ознаками, його члени володіли відповідними вміннями і навичками і виконували специфічну роботу, тому і заробітна плата у косарів була найвищою.

Щоправда, традиційні трудові колективи також мали місце у цій же місцевості. І назву вони зберегли традиційну – толока. Особливо під час жнив, коли за короткий період потрібно було якомога швидше зібрати врожай: господар ниви готував смачні страви – варене, печене з салом і свининою, рибою, запрошував на толоку людей різних вікових груп – від дітей і підлітків до літніх жінок і чоловіків – для всіх знаходилась робота. Хоча і тут простежуються вплив нових громадських об'єднань – запрошували людей з сусідніх сіл [4, с. 265].

Роботу розпочинали з "обіду" – пригощання перед виходом у поле. Попрацювавши до обідньої пори, полуднали (обідали) і продовжували працювати до вечора. Після роботи вечеряли. "Подвір'я господаря підметене чисто.... розстелені рядна, що замінують столи; на них розставлені миски зі стравою, такою ж смачною, але більш різноманітною, ніж в обід. Починається вечеря: гості усілися хто як; господар або його люди пригощають їх горілкою, приправленою найщирішою гостинністю; наїдки швидко змінюються один на іншій.... Щойно закінчилася вечеря, як залунали звуки повного сільського оркестру: скрипки, цимбал та бубна. Молода кров закипіла, спритний парубок підхопив чорноброву дівчину і вихором закружляв з нею; за першою парою понеслася друга, третя, десята. Всі танцюють, жартують, сміються, регочуть"[4, с. 266].

Таким чином, у середині ХІХ ст. у степовій зоні, у даному випадку – Буго-Дністровських степах, під час жнив використовували дві форми колективної праці – наймитство і традиційну толоку. Наймитство у жнива зберегло традиційну назву. Зростання ж обсягів робіт зумовило появу нової форми організації колективу, сформованого із представників різних місцевостей.

TRADITIONS OF COLLABORATIVE WORK OF THE STEPPE AREA UKRAINIANS IN THE MIDDLE OF THE 19th c.

The paper deals with traditional forms of collaborative work of Ukrainians in the steppe in the middle of the 19th c. In particular it focuses on the problem of production body management, working conditions during harvest time, relations with employers.

Key words: *toloka (mutual assistance), harvest time, steppe, Ukrainians.*

V. G. Кушнір

ТРАДИЦИИ КОЛЛЕКТИВНОГО ТРУДА УКРАИНЦЕВ СТЕПИ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

В статье рассматриваются традиционные формы коллективного труда украинцев в степи в середине XIX ст., в частности вопрос организации производственных коллективов, условия труда во время жатвы, взаимоотношения с работодателями.

Ключевые слова: *толока, жатва, Степь, украинцы.*

Джерела та література

1. Гижицкий Н. О возделывании пшеницы в Ананьевском уезде Херсонской области // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России за последнюю треть 1856 года.- Одесса, 1856.
2. Гримич М. Звичаєво-правова культура // Українська етнологія (під редакцією В. К. Борисенко).- К., 2007.
3. Сироткин В. М. Традиции коллективной трудовой взаимопомощи // Украинцы.- М., 2000.
4. Камарницкий А. Сельско-хозяйственные обычаи // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. - Одесса, 1855.